

Bartók, a természettudós

Hadas Miklós

Egy ausztráliai vacsora

Két évvel ezelőtt, Ausztráliában, egy konferenciát követő vacsoránál négyen ültünk az asztal körül – valamennyien szociológusok: két, nemzetközi hírnévnek örvendő, néhány könyvet már megírt, vezető pozíciójú, ötvenes amerikai professzor (egyikük férfi, a másik nő), s két nemzetközileg ismeretlen, negyven körüli kelet-európai: egy lengyel kollegina és jómagam. Mi, európaiak, örömmel fedeztük föl, hogy korábban mindketten foglalkoztunk a színházzal, így néhány fontos európai rendezőről, Strehlerről, Brookról, Grotowskiról, majd az egyes nemzeti Csehov-értelmezési hagyományokról társalogtunk. A jelenlévők kedvéért természetesen angolul beszélgettünk, noha egymás között szívesebben váltottunk volna a számunkra intimebb, hozzánk közelebb álló franciára. Az amerikaiak eleinte illedelmesen hallgattak, utána azonban fészkelődni kezdtek, majd demonstratív kibámultak az ablakon. Tíz perc után nem bírták tovább. Egyikük, a nagyobb tekintély (a Nemzetközi Szociológiai Társaság egyik Kutatási Bizottságának elnöke), hangjában leplezetlen ellenérzéssel megszólalt: – Miféle szociológusok maguk? – Kelet-európai szociológusok! – szaladt ki a számon a pökhendinek szánt válasz.

Ennyiben maradtunk. S noha még fél óráig egy asztalnál kellett maradnunk (még csak az előételnél tartottunk), többé nem szóltunk az amerikaiakkal egymáshoz. Fél füllel hallottuk ugyan, hogy ők a regresszióanalízis és a többváltozós mérési technikák modellálási problémáit taglalják, mi folytattuk a csevegést Tadeusz Kantor darabjának, a „Halott osztály”-nak különböző párizsi előadásairól, Andrzej Wajda és Jancsó Miklós legutóbbi filmjeiről és Spiró György lengyel tematikájú „Ikszek” című brilliáns regényének ambivalens lengyelországi recepciójáról. Nem mulasztottuk el gunyoros megjegyzésekkel illetni azon nyugatiakat, akik a kelet-európai értelmiségiek közül csak a politikai okok miatt híressé vált szerzőket, Milan Kunderát, Konrád Györgyöt vagy Vaclav Havelt ismerik, Bukarestet összekeverik Budapesttel, s fogalmuk nincs arról, hogy a kortárs zene egyik legkiemelkedőbb (történetesen magyar származású) alakját nem Bela Lugosinak, hanem George (hehe) Ligetinek hívják.

Természetesen nem csupán magunkat akartuk szórakoztatni beszélgetésünk fonalának illetően gombolyításával; az amerikaiakat is szeretnénk volna megleckéztetni, mert – mint utóbb megbeszéltük – mindketten az inkompetens és arrogáns tudományos gyarmatosítás iskolapéldájának tartottuk a méltatlankodó kérdést nekünk szegező professzor előző napi előadását, amelyben a kelet-európai „posztkommunista” országok „új elitjeinek” kialakulását célzó monstruózan dilettáns összehasonlító kutatásának hipotéziseiről beszélt, egyértelművé téve, hogy az előzetesen megkonstruált elemzési kategóriákon kívül szinte sem-

mit nem tud a vizsgálat történeti-kulturális összefüggéseiről, s hogy az aktuálisan konjunkturális téma meglovaglása elsősorban az ő egyetemi karrierjét, s nem a tárgy pontosabb megismerését szolgálja majd. Mindkettőnk igazságérzetét sértette, hogy ez a mi fogalmaink szerint „kulturálatlan”, „műveletlen”, régióinkban tájékozatlan amerikai, helyi strómanjai révén az egyes „elitcsoportok kulturális tőkével való ellátottságát” (indikátor: iskolai végzettség – slussz-passz) úgy akarja vizsgálni egy tucatnyi kelet-európai országban, hogy – megbizonyosodhattunk róla – fogalma sem volt: bizonyos „Bela Bartok” egykoron Ceausescu köréhez tartozott román pártaktivista volt-e, vagy esetleg cseh baseballjátékos (miképpen azt sem tudta, hogy a baseballt gyakorlatilag nem ismerik a világnak e tájékán, ám – szemmel láthatóan – ez a legcsekélyebb mértékben sem zavarta), és akkor sem sértődött meg szegény, hanem udvariasan bólogatott, amikor pofátlanul azt állítottam neki, hogy Drakula báró ükunokája vagyok.

Az addig ismeretlen lengyel kolléganővel könnyedén egymásra tudtunk hangolódni tehát, s rövid időre fegyvertársakká válva szimbolikus szabadságharcot folytattunk új kizsákmányolóink ellen. A jó nevű amerikai szociológusokat műveletlennek, unalmasnak, szakbarbárnak, fafejnek, fantáziátlannak ítéltük, akikkel a szorosan vett szakmai kérdéseken kívül semmiről sem lehet beszélgetni. Velük szemben magunkat színes, érdekes, művelt, egy magasrendű civilizációba és kultúrába mélyen ágyazott, történetileg kondicionált szimbolikus tudáseggyüttest birtokló személyeknek tartottuk. E pozícióból egyértelműen lesajnáltuk az amerikaiakat, némileg úgy érezvén magunkat, mint a tizenkilencedik századi európai arisztokrata az általa parvenünek tartott polgárral szemben. Ugyanakkor azt is észlelnünk kellett, hogy minket is lenéznek az amerikaiak, hiszen zavarosnak, érdektelennek, sznobnak tűnünk a szemükben. Olyan embereknek, akik rengeteg fölösleges tudással rendelkeznek ugyan, ám képtelenek az adekvát paradigmák és tudományos fogalmak megfelelő alkalmazására, s szakmailag sem kellőképpen hatékonyak és versenyképesek, hiszen negyvenéves korukig semmiféle nemzetközileg számottevő tudományos eredményt nem voltak képesek produkálni.

E vacsora alatt született meg bennem a tudományos gyarmatosítással foglalkozó angol nyelvű *Replika*-szám kiadásának ötlete. Érzékelttem ugyanis, hogy ilyen esetekben a kölcsönös negatív észlelés kulturálisan kondicionált értékek nevében történik: amerikaiként vagy kelet-európaiként a környezetünkben elsajátított normákat működtetjük. Föltettem hát magamnak a kérdést: mi általánosítható e vacsorahelyzetből? Milyen kontextusba illeszthető az egymást kölcsönösen lebecsülő kelet-európai és amerikai szociológus? Milyen kívánatos stratégiákat választhat a félperiférián tevékenykedő kelet-európai társadalomtudós a kilencvenes években? E kérdésekre próbálok meg válaszolni az alábbiakban.

Értelmiségiek versus szakértelmiségiek

Értelmiséginek azt tekintem, aki (1) saját csoportidentitását egy adott társadalom létezése szempontjából meghatározó fontosságúnak tartott szellemi-kulturális vagyon elsődleges birtokosaként és legitím újratermelőjeként határozza meg; (2) nem rendelkezik közvetlen politikai és gazdasági hatalommal (mihelyest ez bekövetkezik, politikus vagy gazdasági szakember lesz); (3) az adott társadalom politikai és gazdasági elitjével szemben az elkötelezett szemlélő (*spectateur engagé*) kritikai attitűdjével viseltetik, és a velük kapcsolatos nyilvános társadalmi kontrollt működtetni igyekszik. A szakértelmiségi annyiban hasonlít az értelmiségihez, hogy ő sem rendelkezik közvetlen politikai vagy gazdasági hatalommal, szellemi tőkéjét (szaktudását) azonban – az értelmiségivel szemben – nem az adott társadalom egészének, hanem csupán saját szakmai szférájának kontextusában működteti, és nem

vesz részt a politikai és gazdasági hatalom nyilvános kontrolljában sem. Ugyanakkor mindketten egyetemes igénnyel tevékenykednek, csak éppen az egyetemesség más-más definíciója alapján.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy szakértelmiségiek (és hozzátehetjük: művészek) ne válhatnak értelmiségiekké, akár egyénekként, akár oly módon, hogy szakmai águk jóformán teljes egészében az értelmiségi identitás és szerep hordozójává válik, s ezáltal tudásuk, szimbolikus vagyonuk a társadalmi egész szempontjából univerzálisnak minősül. Egyszersmind az értelmiségi is jó eséllyel lehet szakértelmiségi, legalábbis pályájának bizonyos szakaszában. Vagy óvatosabban megfogalmazva: egy értelmiségi, azáltal, hogy valamilyen szellemi tőke birtoklásában és működtetésében járatos (noha nem föltétlenül diplomás ember), rendelkezik azzal az eséllyel, hogy szakértelmiségi lehessen. Azaz: a határok e kategóriák között rugalmasak és átjárhatók, bármikor és bármelyik irányból.

Az értelmiség a huszadik századi Kelet-Európában „fölsőleges” társadalmi csoportnak tekinthető. A fogalom az orosz „lisnij cselovjek” kategóriájából származik, s arra utal, hogy a hatalomgyakorlók machiavellista nézőpontjához és a technológiai-gazdasági modernizáció kortárs trendjeihez viszonyítva a történelem elhaladt tagjainak feje fölött, ezért fölsőlegessé váltak, és ezt szubjektíve is így érzik. Ugyanakkor nem csupán morfológiai értelemben képeznek jelentős csoportot, hanem a társadalmi normák, sőt, a politikai elit informális kontrolljában is meghatározó szerepük van. Más szóval: az anyagi javak termelésében és a technológiai, tudományos-szellemi modernizációban játszott szerepük elmarad ugyan társadalmi súlyuktól, a szimbolikus javak újratermelésének azonban ők a legfőbb letéteményesei.

Kelet-Európában a huszadik században a társadalomtudósok (és ismét hozzátehetjük: a művészek) kirívóan gyakran sodródtak az értelmiségi társadalmi pozíciójába. A diktatórikus társadalmi berendezkedések nem tették lehetővé a társadalmi szférák funkcionális differenciálódását, így gyakran fordulhatott elő, hogy egy eredetileg szakértelmiségi által létrehozott termék a szűken vett szakmai szférán kívül is hatást gyakoroljon. A világnak e régiójában még századunk második felében is természetesnek tűnt, hogy egy társadalomtudós egy nemzet „élő lelkiismerete”, „megmentője” vagy „tanítója” legyen. Ezért senki számára nem is okozott különösebb meglepetést, hogy a kommunizmus összeomlását követően az egykori értelmiségiek a politikai elit tagjai között bukkantak föl.

A kelet-európai értelmiség történelmi relevanciával bíró szimbolikus megkülönböztetésekből konstruálta meg szellemi-kulturális vagyonát. Ezek az elemek tették saját alcsoportját beazonosíthatóvá és elkülöníthetővé a szimbólumok és jelek folytonosan újratermelőddé nemzeti kontextusában. Kelet-Európában az értelmiségiek önmagukat mindenekelőtt a keleties–nyugatias elemek (népies–urbánus, zapadnyik–pocsvennyik) dichotómiájában gondolták el, saját szellemi vagyonukat a velük szembenállóénál értékesebbnek tartva. Az e viszonylatokban gondolkodó önmeghatározás sajátossága, hogy nem faji, hanem kulturális és szimbolikus kategóriákban történik. (A faji alapú antiszemitizmus és az osztály alapú értelmiségellenesség tehát nem ide tartozik. Ez inkább az alsóbb néposztályok jellemzője, s motiválója a kisebbségi tudat, az irigység, a magasabb rendűvel szembeni ellenérzés, mely alkalomadtán a gyűlöletig is fokozódhat.) A „népi” hagyomány – mint tudjuk – elsősorban az úgynevezett nemzeti tradícióból, az „urbánus” pedig egy kozmopolitából eredezteti legitimitását és szimbolikus magasabbrendűségét.

A Kádár-korszakbeli Magyarországon, hasonlóképpen a régió egyéb „puhább” diktatúráihoz (elsősorban Lengyelországhoz és Csehszlovákiához), az értelmiség politikai kontrollszerepe háttérbe szorult, s ehelyett a duzzogás és az egyéni kompromisszumok kerültek előtérbe. Ugyanakkor mindvégig erős volt az értelmiség alcsoportjai közötti elhatárolódás igénye. Ez az igény, illetve törekvés informálisan közvetítődött, utalásokban, rejtett szövetség-

gekben manifesztálódott, mégpedig elsődlegesen az antinomikusan tételezett értelmiségi csoporttal szemben. Ereje informális jellegében rejtett: miután az elhatárolódás alapvetően egy titok körül szerveződött, az értelmiségen belül a szabadkőművességhez hasonlatos közösségek alakultak ki. E dichotóm erőter al csoportjai teljes mértékben meg voltak győződve az általuk őrzött titok érvényességéről és igaz voltáról. A titkot fülbe súgták, suttogták, metakommunikatív és egyéb külsődleges eszközökkel érzékeltették. Nyilvános kimondása tabu volt. Ebben a helyzetben megnövekedett annak esélye is, hogy a hazai és nemzetközi nagypolitikát is e dichotómia rejtett szimbolikája révén értelmezzék.

Amikor tehát egy lengyel és egy magyar szociológus találkozott Ausztráliában, mélyen kondicionálódott értelmiségi diszpozícióiknak engedelmessé válva nyilvánultak meg. Könnyedén és otthonosan működtették azt a szimbolikus tőkegyüttest, amelyet saját országukban a szakértelmiségi és értelmiségi lét között egyensúlyozva elsajátítottak. S miközben játszadoztak a mindebből mit sem értő amerikaiakkal, s amazokat a szakbarbár alacsonyabb presztízsnének, kisebb komplexitásúnak, kevésbé izgalmasnak, azaz kevésbé titokzatosnak, többértelműnek és rejtjelesnek ítélt pozíciójába helyezték, egyúttal óvatosan egymást is pozicionálták a kelet-európai értelmiségi erőterben. Egy Wajda-film vagy egy Spiró-regény stb. értelmezése ugyanis kölcsönösen beazonosíthatóvá tette mindkettőjüket a másik számára.

Míg tehát a kelet-európaiak számára a konferencia formális eseményeit követő, fehér asztalnál zajló esti kommunikáció a kioldódást, a lazítást, az informális (tehát lényegi!) beszélgetés lefolytatásának esélyét jelentette, addig az amerikaiak a konferencia által biztosított valamennyi lehetőséget megragadták a tudományos diskurzus folytatására, nem értve, hogy a két kelet-európai miért nem cselekszik hasonlóképpen, s miért nem igyekeznek a rendkívüli alkalmat kihasználva folytatni velük és elmélyíteni a szakmai diskurzust. Az ő megítélésük szerint tehát a kelet-európaiak kifejezetten normasértést követtek el beszélgetésük tematikus orientációjának illetően alakításával, ezáltal is bizonyítva alkalmatlanságukat a racionális alapokon nyugvó tudományos együttműködésre.

Nyugati modernitás *versus* kelet-európai posztmodernitás

Ha elfogadjuk, hogy a modernitás fogalma mindenekelőtt az időtapasztalással függ össze, akkor ebben a kontextusban jól érzékelhető, hogy a posztmodernitás jelenségkörébe tartozó objektivációkban, ill. viszonyokban az időészlelés lineáris kontinuitása megszűnik. A történelem, a művészet, a művészettörténet vagy az irodalom (sőt, a vég!) végéről megjelent értekezések – melyek közös sajátossága a tradíció–modernitás kontinuum elvetése egy ahistorikus vagy poszthistorikus álláspont képviselője érdekében – ezen paradigma határeseti kifejeződései, melyek ugyanakkor pontosan jelzik, hogy a posztmodernnek tekintett művészeti és tudományos alkotások többségében föl sem merül, hogy az ábrázolt világot a fejlődés, a haladás, a növekedés vagy valamiféle evolúciós, ill. forradalmi változás kontextusában jelenítse meg.

És amíg a modernitás a ráció nevében igyekszik a társadalmat és a világot megkonstruálni, ill. átszervezni, a posztmodern éppen ezen racionális intézményi és szimbolikus mechanizmusokkal kapcsolatos illúziók és mítoszok destrukciójára, kritikájára, lebontására – vagy a mágikus *terminus technicus*szal szólva – „dekonstrukciójára” törekszik. A posztmodern filozófia és szemiotológia komoly erőfeszítéseket tesz a rejtett hatalmi mechanizmusok, a domináns nyugati diskurzus és „logosz” szétrombolása érdekében (nem elhanyagolható eredményeket elérve). E kritikai pozíció igyekszik láthatóvá tenni a gyarmatosító mechanizmusok paradoxonait, s megkérdőjelezni az európai és amerikai civilizációnak az ún. „pri-

mitív”, „vad”, „természeti” társadalmakkal szembeni felsőbbrendűségi tudatát. E pozícióból szemlélve a különböző kultúrák közötti alá-fölérendeltségi függőségek viszonylagosabbakká, kiegyensúlyozottabbakká válnak, s a modernításban esetleg még irracionálisnak tűnő, ill. alacsonyabb rendűnek ítélt másság nem a múlt meghaladandó rekvizitumának, hanem egy plurális, politeista lét magától értetődő velejárójának tűnik.

És míg a rétegzett modern társadalomban – hogy a modernitás egy újabb, általánosan elfogadott sajátosságára utaljunk – alapvetően makrotényezők (a munkaerőpiac, az állam, a nemzet stb.) határozzák meg az egyértelmű és másokkal szemben gyakorta kirekesztőleg kollektív identitásmintákat, addig a posztmodern ego egy központ és én nélküli, idegen világban létezik, „nem tudja, honnan jön, és hová megy” (Calvino); az identitás végtelen számú alakban és formában, újabb és újabb szerepek felöltésében nyilvánulhat meg. Az identitáslogika dekonstrukciója megnyitja az utat az egyének többszörös és keresztidentitásainak kialakítása felé. Ennek következtében a határok mindinkább elmosódní látszanak a társadalmilag megkonstruált nemek, a legitimnek és illegitimnek tekintett szexuális viselkedésformák, a normalitás és a deviancia, a valóság és a fikció, az otthoni és az idegenbeli, a saját én és a másik én, az alsóbb és a felsőbb rendű, a tömegkultúra és a magas kultúra stb. között.

A posztmodern társadalomtudomány pozíciójából megkérdőjeleződik, ill. mítosznak minősül a modern tudomány objektivitásba vetett hite, s az alany és a tárgy közötti, egykoron magától értetődőnek tűnő dualizmus is; az igazság immár relacionálisan definiálható, s a szemiotikai forradalomnak köszönhetően egy jelölőhöz több jelentés is tapadhat (poliszémia). Az elkülönült és specializálódott, a mérés technikák rafináltabbá tételén fáradozó aldiszciplínák pozitívista megalapozottságú kvantitatívitásának helyébe egyre gyakrabban lépnek az interdiszciplináris jellegű, tárgyukat nem ritkán intuitív relacionizmussal definiáló, a kvalitatív sűrű leírást interpretatív módszerekkel elegyítő vizsgálati technikák. A strukturalizmusok, funkcionálisok, konstruktívizmusok, rendszerelméleti megközelítések helyébe a kritikai kultúrákat (*cultural studies*), a szemiotika, a kulturális antropológia vagy a *women*, ill. *gender studies* különböző irányzatai lépnek.

A posztmodern állapot lényegében a szabadon lebegő, önmagára koncentrálnó értelmiségi állapota – melynek természetesen más és más formái alakultak ki Nyugaton és Kelet-Európában. A hatvannyolcas lendület kifulladásá után a nyugati értelmiség számára kétségkívül kiábrándító volt annak fölismerése, hogy lehetőségei bezárulni látszanak, s organikus célkitűzései egyre kevésbé érvényesíthetőek. Ebből adódóan a kollektív értelmiségi identitás egyre bizonytalanabbá, körvonalazatlanabbá, elmosódottabbá vált; a hajdani értelmiségiekből fokozatosan szaktudósok, szakemberek vagy művészek lettek, akik a politikára már nem elkötelezett szemlézőként (*voyeur engagé*ként), hanem mindinkább elkötelezetlen kukkolóként (*voyeur désengagé*ként) tekintettek. Az önmagát egykoron az értelmiségi csoport tagjának valló individuumként az identitások szinte végtelen kínálatából válogathatott, önmagára csodálkozhatott, önmagában gyönyörködhetett, libidínózus készíthetőségei eddig nem ismert dimenzióinak megtapasztalását kísérrelhette meg. Élet- és beszédhelyzeteit, világmegélési tapasztalatait kontextuálisan újradefiniálhatta, kísérletezhetett, virtuálisan próbálkozhatott, megtöbbszörözödhett, fragmentálódhatott, a skizofrénia határait is át-átszelve önmagát újra- meg újrapozicionálhatta, relativizálhatta, érvényteleníthette. Ebbéli kísérletezéseit senki nem korlátozta, mivel a modernitás logikája alapján tovább működő, funkcionálisan differenciálódott gazdasági, technológiai és politikai szféra biztonságos keretet jelentett számára a „történelem utáni” narcisztikus játszadózásokhoz.

Kelet-Európában ezzel szemben a modernizációs folyamat gazdasági, technológiai és politikai értelemben, azaz a társadalmi rendszer makroszintjein kilátástalannak tűnt, hiszen a nyolcvanas évek végéig semmi jel nem utalt arra, hogy itt egyszer csak valami radikális vál-

tozás történik majd. A modernizációs zsákutca, a „zsákutcás történelem”, a totalitárius berendezkedés, a központi redisztribúción alapuló tervgazdaság, a technológiai-tudományos szféra ideológiailag megalapozott „erőltetett modernizációja” az adott körülmények közötti társadalmi létezés szinte valamennyi vonatkozásában időtlenné, lényegét illetően pedig abszurdá tette. A funkcionális differenciálódás határvonalai elmosódtak voltak, folyamatosan megkérdőjeleződtek, relativizálódtak. A „hivatalos verziókkal” – a félhivatalosság által is terjesztett – „nem hivatalos verziók” álltak szemben, az elsődleges jelentések homályos, rejtjeles, idézőjeles második jelentésekkel, metaforákkal, szimbólumokkal voltak terheseek. Az irracionalitás a mindennapok megszokott tapasztalata volt. A budapesti Keleti Pályaudvarról nyugat felé, a Nyugati Pályaudvarról kelet felé indultak a vonatok.

Ezen abszurd létállapot megragadása iránt a kelet-európai értelmiségiek „főlsleges osztálya” fokozott mértékben érzékeny volt, hiszen saját társadalmi beágyazottságát is a kettős kötések, az ambivalencia, a szimbólumképzési készletettségek, az irracionális folyamatok megtapasztalása jellemezte. Ez az értelmiség folyamatosan határhelyzetben létezett: kint is volt, és bent is volt; fönt is volt, és lent is volt; hatalmon belül is volt, és hatalmon kívül is volt. A kommunista párttagság belső ellenzékiséggel, a párton kívüli ellenzékiség öncenzúrával járt. A szak- vagy művészeti tevékenységek átlépték a szorosan vett szakmai erőter határait: a tudományos vagy művészi alkotótevékenység egyik legfontosabb célja gyakran az volt, hogy a hatalomgyakorlók és a belső ellenségként tételezett másik értelmiségi csoport számára a „sorok között” eljuttassák a rejtett üzenetet. Ám az üzenő oly módon igyekezett „odamondani”, „érezkeltetni”, „sejtetni”, hogy azt ugyan mindenki értse, de annak tartalma mégse legyen egyértelműen bizonyítható, ill. az ő fejére olvasható. Az értelmiségit a kommunista nómenklatúrával szembeni ellenérzései sem akadályozták meg abban, hogy a hatalom monopolizálóival informális kapcsolatba kerüljön, hogy a politikai rendszer megszilárdulását követően a hatalmi elit rekrutációs bázisát képezze, s hogy a nyilvánosság meghatározó fórumain a hatalmon lévőkkel párbeszédet folytató, a rendszer reformálhatóságában hívő, annak lényegét alapvetően nem elutasító diskurzust képviseljen.

A kelet-európai értelmiségi, ahelyett, hogy az elkötelezett szemlélő nyilvános társadalmi kontrolljának megvalósítására törekedett volna, a múlt századi dzsentrihez hasonlóan megelégedett a morgás, a duzzogás, az elégedetlenkedés informális körben érvényesülő, hatással nem járó, impotens stratégiáival. Az összehajolás és összekacsintás, a „szavak nélkül is értjük mi egymást”, a „tudjuk, mitől döglök a légy” individuális megnyilvánulásait részesítette előnyben a nyilvános kollektív akciókkal szemben, amelyektől – persze nem minden alap nélkül – félt. A nómenklatúra különböző szintjeinek kommunisztái ezzel pontosan tisztában voltak, s könnyedén elérték, hogy e duzzogó osztály képviselőit az egyéni, informális csatornák hajszalerei révén cinkosukká tegyék. Ugyanakkor, paradox módon, a hatalmat monopolizálók nagyon is tartottak a formális hatalommal nem rendelkező értelmiség informálisan-szimbolikusan érvényesülő befolyásától. Egy írószövetségi közgyűlés vagy a „halmozottan hátrányos helyzetűekkel” (értsd: – az adott ideológiai-politikai kontextusban nevükön nem nevezhető – szegényekkel) foglalkozó szociológiai konferencia a Politikai Bizottságok napirendjén szereplő első számú kérdés lehetett (a futballmeccsekről nem is beszélve). S mivel szerepének fontosságával az értelmiségi pontosan tisztában volt, mindent elkövetett annak mitizálása és szakralizálása érdekében. Azaz: míg a hetvenes-nyolcvanas években a posztmodern létállapot nyugati típusa az egyre inkább specializálódó magányos szakértelmiségiek és művészek individuális élményéhez köthető, addig ennek abszurd kelet-európai variánsa rendszerspecifikus, mivel egy főlsleges társadalmi osztály kollektív tapasztalatához tapad.

Az 1990 utáni Kelet-Európában aztán az értelmiség hirtelen történelem alatti pozícióban találja magát: egyik napról a másikra elveszíti társutas jellegét, befolyása elenyészőben. A po-

litikusok előszobáinak kanapéin lobbysták szoronganak. A rendszerváltás következtében rohamtempóban kezdődik meg a társadalom funkcionális differenciálódása, a modern piaci és politikai struktúrák kiépülése. A létezés egy csapásra teleologikussá válik, a jövő körvonalai, a modernitás világának racionális célkitűzései föltűnedeznek a horizonton. Amit az értelmiség egykoron informálisan igyekezett kivitelezni, egyre inkább a profik formális ügyintézésére hárul. Ami korábban utalások formájában, rébuszokban, metaforákban és szimbólumokban, a „sorok között” fogalmazódott meg, szinte egyik napról a másikra érvénytelenné és értelmetlenné válik. A poliszémikus jelentések dekódolhatatlanná válnak, az (ön)mítoszról iskolai tananyag, a profétából kocsmaprédikátor lesz. A karizma rutinszerűvé, a szent profánná, a profán vulgárrá válik. A tegnapi értelmiségi arra ébred, hogy légüres térbe került, s jóformán senki sem kíváncsi már rá. Ebben a helyzetben alapvetően egy határeseti alternatíva kínálkozik számára: vagy megmarad értelmiséginek, s szakállas *Don Quijoteként* csatába száll a szélmalommal, azaz lemond a hatalom, a gazdagság és a specializáció lehetőségéről, s a „nemzet lelkiismereteként”, elkötelezett őrzőként a politikán tartja vigyázó szemét. A másik lehetőség: megpróbál szakértelmiségivé válni.

Válassza bármelyik alternatívát is, bőrből nem bújhat ki, nem vetkőzheti le tegnapi és tegnapelőtti (azaz a kommunizmusban, illetve az azt megelőző diktatúrákban kialakult) diszpozícióit, hiszen legjobb esetben is csupán cselekvési irányokat tudatosíthat magában, s ennek ismeretében mozdulhat el e határeseti végpontok valamelyike felé. Vajon ezen elmozdulásnak milyen esélyei vannak egy második világbeli, kelet-európai, nyelvi és kulturális identitása révén behatárolt kis ország társadalomtudósa számára? Hogyan kontextualizálható e pozíció a társadalomtudomány globalizálódó nemzetközi közösségének erőterében? E kérdésekre szeretnék válaszolni az írás hátralévő részében.

Második világ *versus* harmadik világ

1991 júniusában, a Magyar Szociológiai Társaság „Hungary in the World” címmel megrendezett budapesti konferenciáján (melyen mellelleg e kis országban még nem tapasztalt sűrűséggel fordultak elő a diszciplína nemzetközi nagyágyú) két magyar szociológus, Csepeli György és Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” címmel tartott előadást. Lényegében azt fejtették ki, hogy a régió nemzetei „paradox lelkiállapot foglyai”, mivel „ragaszkodnak minőségi különlegességükhöz”, s mennyiségi szempontból összehasonlíthatatlannak tartják a – Norbert Eliasszal szólva – kultúra fogalmaiban értelmezett (azaz múlt-, érték- és minőségorientált) társadalmait az Elba és a Saale vonalától nyugatra fekvő, önmagukat a civilizáció fogalmi köre révén azonosító (azaz jelen-, cél- és kvantitatív orientáltságú) társadalmakkal. Többek között Freud pszichoanalízisére, Mannheim tudásszociológiájára, Wittgenstein nyelvjáték-filozófiájára és a közép-európai országok szociográfiai hagyományaira hivatkozva a szerzők abbéli reményüknek adtak hangot előadásuk summázataként, hogy a régió szociológiája „irodalmi és ennél fogva rendkívül rugalmas nyelvet kínálhat a nem nyugati típusú társadalmak leírására”, képes lehet az egyéni hangvétel, az interpretatív megközelítés és a társadalom objektív-analitikus tanulmányozásának kombinálására, valamint arra, hogy Európa közepére szorulva, Keletet és Nyugatot is megértve „tolmács legyen a kontinens két része között”.

Az előadás a következő évben magyarul is megjelent (*Replika*, 1992/1–2), s rögtön vitát is provokált. Volt, aki azt fejtette ki (Moksony Ferenc), hogy a „tőlünk merőben idegen importgondolkodásként elutasított” amerikai, mennyiségi orientáltságú „absztrakt empirizmus” (C. Wright Mills) „nem kis mértékben éppen Közép-Európából terjedt át az Egyesült Államokba” – például Paul Lazarsfeld révén. Mások (pl. Róbert Péter) – többek között a

holland szociológiára hivatkozva – amellett érveltek, hogy egy kis ország versenyképessége nemigen őrizhető meg e diszciplínában, ha nincsenek olyan kutatói, akik képesek megfelelni az *American Sociological Review* vagy az *American Journal of Sociology* által képviselt magas szakmai-minőségi követelményeknek. Több hozzászóló, egyetértve a vitaindító számos állításával, a téma történeti és fogalmi árnyalására és kiegészítésére tett kísérletet.

Magam is azok közé tartoztam, akik kételyüknek, ill. ellenvéleményüknek adtak hangot a vitában, mindenekelőtt annak esélyét vonva kétségbe, hogy a cikkben fölvezetett tudományos irányultság révén a szociológiaelmélet is megújítható, és a diszciplína hazai közéleti jelentősége is visszaszerezhető. Az esélyeket most sem látom másképp, ráadásul mára e célkitűzéseket, azaz egy diszciplína elméletének „fejlesztését” (értsd: a modern paradigmájában megmaradó művelését) és egy tudományág közéleti szerepének visszaszerzését (értsd: a laikus publikum célbavételét) sem tartom kívánatosnak. Ha kétségtelen, hogy a szerzőknek sikerült bogarat ültetniük a fülembé, hiszen azóta is foglalkoztat a kérdés: vajon miféle kognitív célokat tűzhet ki egyáltalán önmaga számára egy kelet-európai „posztkommunista” ország társadalomtudósa? S vajon mekkora esélye van e célok elérésének?

A társadalomtudomány gyarmatosítását illetően számos hasonlóság létezik a „második világba” sorolható posztkommunista országok és a harmadik világ között (talán megengedhető, hogy ezúttal eltekintsek a harmadik, negyedik és n-edik világ közötti fogalmi distinkciótól). Technológiai, infrastrukturális, gazdasági-pénzügyi és nyelvi vonatkozásban mind a második, mind a harmadik világ egyértelműen alárendeltje az amerikai dominanciájú nyugati világnak, még akkor is, ha ezen alárendeltség mértékét illetően számottevő eltéréseket is tapasztalhatunk. Ez az egyenlőtlen viszony abban is megnyilvánul, hogy mind a második, mind a harmadik világ még ma is elsősorban vizsgálati tárgyként (illetve bennszülött szerző „esettanulmányaként”) jelenik meg az első világból származó elemzésekben, illetve kiadványokban. A paradigmaalkotó elméletek és szerzőik is szinte kivétel nélkül a nyugati világból származnak (természetesen ebbe a kategóriába tartozik az is, ha az elmélet alkotója egy második vagy harmadik világból kivándorolt, „elszippantott” kutató, akit a nyugati tudósközösség befogadott).

Egy európai történész – hogy egy gyakorta fölhozott példára utaljak – megengedheti magának, hogy a világ különböző régióinak történelmét csak a gyarmatosítás (azaz a modernizáció) összefüggésrendszerében tárgyalja, s hogy föl se merüljön benne: az afrikai, a délkelet-ázsiai vagy éppen a bolgár és a finn stb. történelem is univerzális igényű elmélet alapjául szolgálhat. Ugyanakkor ha valaki egy adott régió vagy ország szaktörténésze, elképzelhetetlen, hogy a francia, német vagy amerikai stb. történelem ismerete híján foglalkozzék kutatási tárgyával. S ez még abban az esetben is így van, ha egy munkában éppen nem hivatkozik ezen (ill. ezekkel strukturálisan egyenértékű) országokra, hiszen a történeteket képező bármely valamirevaló második vagy harmadik világbeli egyetemen az európai történelem tanulmányozása a helyi sajátosságokkal legalábbis egyenlő súllyal szerepel a kurrikulumokban. Azaz: a lokális csupán a mesternarratíva kontextusában érvényes.

Tudományos gyarmatosítás úgy is történhet, hogy a nyugati paradigma szemléletmódja és fogalmi rendszere – függetlenül attól, hogy az adott témát kutató tudós bennszülött-e vagy kívülről érkező – szinte észrevétlenül szűrődik át a második vagy a harmadik világ egyes jelenségeinek vizsgálatába. Amikor a társadalomtörténész vagy a szociológus a kérdést, mondjuk, úgy teszi föl, hogy miért nem a modern nyugati világhoz hasonló módon „fejlődött” egy régió az adott periódusban, a megszületendő válasz, legyen az bármi is, eleve a mesternarratíva alárendeltjévé teszi a vizsgálati tárgyat és a vizsgált régiót. Ez történik például abban az esetben, amikor a Max Weber szellemében megfogalmazott kérdés úgy szól, hogy mi hiányzott az iszlámból (a buddhizmusból, a lengyel állami bürokráciából stb.), ami „megakadályozta”, „hátráltatta” egy nyugati típusú kapitalizmus fejlődését.

Jóllehet éppenséggel azt a kérdést is föl lehetne tenni, hogy vajon hogyan sikerült megőrizni adott helyen a tradicionális vagy archaikus struktúrákat.

A politikai-gazdasági és a tudományos gyarmatosítás szoros kapcsolatát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a különböző második és harmadik világbeli régiók legkiválóbb szakemberei többnyire a volt gyarmattartó országok tudományos műhelyeiben találhatók: Indiát Nagy-Britanniában, a magreb világot Franciaországban, Kelet-Európát Németországban, Délkelet-Ázsiát az Egyesült Államokban ismerik a legalaposabban stb. Ebben nincs is semmi meglepő. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy míg egy brit kutató magától értetődő természetességgel választ magának indiai (vagy egy észak-amerikai kutató óceániai) témát, addig a második és harmadik világ kutatói közötti illetén viszony jóval ritkább (vagy ha előfordul is, a második világbeli kutató kvázi első világbeliként jelenik meg), mivel az itteni tudósok mindenekelőtt az első világhoz képest pozicionálják magukat. Egy második világbeli valósághorizontján általában igen ritkán jelenik meg a harmadik világ (és megfordítva), holott kölcsönösen rendkívül érdekes komparatív kérdéscsoportok kínálkoznak számukra – nem utolsósorban éppen az első világhoz fűződő, valamennyiük számára kitüntetetten fontos viszonyukat illetően.

Természetesen az összehasonlítás folytatható volna a függőség mértékének, a regionális és időbeli eltéréseknek, vagy az eltérő funkcionális differenciáltsággal rendelkező szféráknak, tudományterületeknek, ill. paradigmáknak többé-kevésbé szisztematikus vizsgálatával. Ám most megelégszem annak kiemelésével, hogy a világban bárhol dolgozzék is egy társadalomtudós, kívánatos, hogy először is libidinózus késztetettségei és tudatosított értékszempontjai alapján kísérelje meg világosan definiálni szakmai identitásának legfontosabb összetevőit, majd mindezt igyekezzék összhangba hozni diszciplinájának a tudomány nemzetközi közösségében intézményileg-szervezetileg, paradigmatikusan, tematikailag és regionálisan meghatározott lehetőségeivel. S hogy e célok elérésére milyen esélye van a kelet-európai társadalomtudósoknak, illetve – általuk – a kelet-európai társadalomtudományoknak? Egy rövid zenetörténeti kitérő után kísérek meg válaszolni erre az utolsó kérdésre.

Zeneszerzők versus társadalomtudósok

Magyarországon általában négy olyan zeneszerzőt neveznek meg a szakértők és a laikusok, aki a nemzeti zene „megújításában” különleges érdemeket szerzett: Erkel Ferencet (1810–1893), Liszt Ferencet (1811–1886), Kodály Zoltánt (1882–1967) és Bartók Bélát (1881–1945). Erkel a tizenkilencedik század közepén a nemzeti zenét és annak intézményrendszerét igyekszik megteremteni: magyar történelmi tárgyú operákat komponál, létrehozza és vezető karmesterként dirigálja a Budapesti Filharmonikus Zenekart, zongorát tanít a Zeneakadémián. Zenéje nemigen tartalmaz eredeti elemeket: szorgalmasan és hűségesen imitálja a romantikus olasz opera kifejezőeszközeit. (Az *Oxford Dictionary of Music* – a továbbiakban: ODM – 1994-es kiadása összesen tizenegy sorban ír róla – beleértve műveit is.) Liszt korának, a későromantikának egyik legjelentősebb alkotója és újítója, minden idők egyik legkiemelkedőbb zongoraművésze, az európai szalonok és koncerttermek ünnepelt sztárja. Franciául és németül beszél, magyarul alig tud, ám magyarnak vallja magát. Megalapítja a budapesti Zeneakadémiát, és tanít is itt. (Az ODM szerint „művei saját erényeiknek és Wagnerre, Richard Straussra és más zeneszerzőkre gyakorolt kétségbevonhatatlan hatásuknak köszönhetően előkelő helyet foglalnak el a zenetörténetben”.) Kodály a klasszikus zenei formákat a parasztszene elemeivel szintetizálva a nemzeti zeneművészet megteremtésén fáradozik. Zenepedagógusként a zenei oktatás megújítására törekszik, s élete során mindvégig meghatározó szerepet játszik a magyarországi zenei és kulturális

életben. (Az ODM szerint „Kodály zenéje kevésbé kozmopolita és harmóniakezelése sem annyira fejlett, mint Bartóké. De kétségtelen érdeme a szilárd meggyőződés, a kiérlelt mesteremberi tudás és a dallami inspiráció.”) Bartók – eleinte Kodállal szorosan együttműködve – a paraszzenéből kiindulva a „legelembb zenei összefüggéseket keresve” kívánja megújítani a huszadik századi zenét. A magyar közéletből visszahúzódik, s 1940-ben az Egyesült Államokba emigrál. (Az ODM szerint: „Bartók zenéje egy erőteljesen egyénivé alakított változata az általa csodált szerzők, Liszt, Strauss, Debussy és Sztravinszkij, valamint a népzene elemeinek. Műveinek dallami termékenysége és ritmikus vitalitása halála óta biztosítja számára az egyöntetű sikert.”)

E négy zeneszerző a félperifériabeli nemzeti művészetek modernizálásának négyféle modelljét képviseli. Erkel mintakövető, aki a „fejlettebb” világban meghonosodott értékeket, technikákat, paradigmákat igyekszik saját kultúrája számára hozzáférhetővé tenni. Saját kultúráját ezáltal az egyetemesnek ítélte civilizáció alá rendeli. A „fözlárkóztatás” érdekében komoly energiákat fordít a megfelelő közvetítő intézményrendszer fórumainak (zeneoktatás, koncertélet) kiépítésére. Referenciális horizontja kilép szakmai-művészeti közegeből: operáinak témái a nemzeti múltból származnak, tevékenységének célcsoportja az egész nemzet. A múlt példaértékű konfliktusai és hősei a nemzeti identitás formálását és a nemzeti kultúra megteremtését szolgáló politikai-ideológiai célkitűzések eszközei. Munkálkodása elsősorban a hazai kulturális-politikai kontextusba ágyazott, a nemzetközi szakmai erőter tétjeinek meghatározásában és kialakításában elhanyagolható a jelentősége. Ebből adódik, hogy míg Magyarországon a képzeletbeli nemzeti panteon megbecsült alakja, neve és művei gyakorlatilag ismeretlenek a nem bennszülött publikum számára.

Kodály tevékenységének referenciális horizontja részben megegyezik Erkelével: ő is „nemzetnevelőként”, a „magyarság tanítójaként” kíván föllépni, s – életkora előrehaladtával párhuzamosan – mind nagyobb energiákat fektet az általa kívánatosnak tartott „nemzeti zenekultúrát” közvetítő intézményrendszer – az általános iskolai énektanítás és a „kórusmozgalom” – kiépítésébe. Ennek érdekében – hasonlóképpen Erkelhez – politikai szerepet is vállal. Ilyen értelemben tehát mindketten értelmiségiként viselkednek. Am mégsem tekinthetjük őket *par excellence* értelmiségieknek, mivel pozícióik a kelet-európai értelmiségi tiszta típusának informális befolyásához képest jóval nagyobb formális politikai hatalmat biztosítanak számukra. Kodály – múlt századi elődjével ellentétben – manifeszt módon elutasítja a civilizatórikus kontinuumot: fölfogása szerint a modern és kozmopolita világ „métélyeivel” – amit például az urbanizáció, a technológiai fejlődés vagy zenében a dodekafónia képvisel – az érintetlen természeti, az örök klasszikus és a történelem alatti áll szemben. Ezt az ősi, nemzeti mély kultúrát, „tisza forrást” véli föllelni a paraszzenében, s ezt középpontba állítva kívánja megalkotni saját életművét. Ilyen értelemben – a szorosan vett zenei logikától teljesen idegen történeti szituációkat megzenésítő Erkellel szemben – ő a legszorosabban vett zenei kifejezőeszközökből kívánja megkonstruálni műveinek tágabb, társadalmi-kulturális kontextusban is érvényes jelentéstartalmait. Ennek köszönhetően az ő munkássága már *differentia specificával* rendelkező új minőségként jelenhet meg az egyetemes zenei erőterben. Am mivel Kodály mindenekelőtt a „magyarság ügyét” kívánja szolgálni, továbbá konzervatív módon következetesen elutasítja és hevesen bírálja a modern „új zene” törekvéseit, a nemzetközi szakmai erőterben – lásd az ODM értékelését – csupán a lokális kismester pozíciója jut neki. Ami persze az egyetemes zenei modernizáció képzeletbeli nézőpontjából szemlélve jelentős „előrelépésnek” számít Erkel munkásságához képest (melynek értékelését, jellemző módon, az ODM nem is tartja fontosnak).

Liszt csaknem valamennyi számunkra fontos vonatkozásban az eddig tárgyalt két zeneszerző ellentétének tekinthető, hiszen olyan univerzális jelentőségű zenész ő, aki mindenekelőtt a nemzetközi zenei erőter kontextusában helyezhető el. Szinte róla lehetne megmintáz-

ni (ahogy ezt számos ilyen irányú művészi és tudományos igényű kísérlet is tanúsítja) a kozmopolita alkotó tiszta típusát. A modern művészet történetében – ahogy ezt már többen is megfogalmazták vele kapcsolatban – talán ő az első igazi nemzetközi szupersztár. Még az is megkockáztatható, hogy vállalt magyarsága is e kozmopolita attitűd részeként értelmezhető. Sőt! A nemzeti sajátosságokban egzotikumot föllelő későromantika korában egy Párizsban, Weimarban, Bécsben és Rómában élő zeneszerző egész életművét a „művészeti-leg korrekt” tevékenykedés hitelesítő minősítésével láthatja el, ha zeneszerzőként, zongoraművészként és karmesterként játszott domináns szerepe és az európai művészeti és hatalmi elit reprezentánsaival fönntartott szoros kapcsolatai mellett egy egzotikusnak számító kultúrához is kötődik. Bizonyos értelemben tehát véletlennek tekinthető – noha magyar nézőpontból szerencsés véletlennek –, hogy Liszt olyan korszakban és olyan társadalmi miliőben létezett, amely elősegítette, hogy egy félperiférikus kultúra többszörösen is profitálhasson munkásságából: részben annak a szerepnek tulajdoníthatóan, amelyet Liszt a budapesti zenei életben közvetlenül játszott, részben pedig azon művei révén, amelyek az „európai kultúrközösség” számára az egyéb nemzetekével egyenrangúként kívánták megjeleníteni a magyarok sajátosságait.

Bartókot a számunkra releváns szempontok alapján valahol Liszt és Kodály között helyezhetjük el. Annyiban Liszthez áll közelebb, hogy (pályakezdő évei kivételével) ő is szinte kizárólag a zenei erőter kontextusában, azaz zenei *terminus technicusok* révén pozicionálja magát, s többnyire kitér az elől, hogy értelmiségiként, a szűken vett szakmai határokat átszelve, politikai szerepet játszik. Abban az értelemben viszont Kodályhoz áll közelebb, hogy a zenei minőséget a nemzeti sajátosságokból kiindulva próbálja megteremteni. Nem az egyetemesen fölfogott zenei értékek közé próbálja tehát – mintegy egzotikus díszítőelemként – beemelni a lokálisan sajátosat, hanem azt kutatja, melyek a lokálisat univerzálissá tévő jegyek. Tevékenységét kettős értelemben is – ahogy maga fogalmazza – „természettudósként” végzi. Megfigyeléseinek tárgyát, a „parasztzenét” ugyanis „természeti produktumnak” tekinti. Tudományos igényű rendszerező munkája során eközben igyekszik megfelelni az általa legkorszerűbbnek tartott komparatív osztályozás követelményeinek is. Ám szemben a „tiszta forrásban” mindenekelőtt a nemzeti karakter kifejezésére alkalmas archaikus elemeket kereső Kodállal, a magyar parasztzene felől a balkáni, a török és az arab zene „ösi” elemeit kutatva próbál eljutni egy „páratlan tömörségű”, „romantikus szentimentalizmustól és bőbeszédűségtől mentes”, „legelemibb összefüggésekből” építkező zenéig. Élete végéig kísérletezve és az új zenei kifejezési lehetőségeket kutatva sikerül olyan életművet alkotnia, mely minden értékelés szerint századunk modern zenéjének egyik kiemelkedő alkotójává teszi őt.

Ha a zeneszerzők kapcsán elmondottakat a társadalomtudósokra, ill. a társadalomtudományokra szeretnénk vonatkoztatni, ajánlatos számba venni az esélyeket korlátozó legfontosabb peremfeltételeket. Hiszen az elkövetkezendő néhány évtizedben bizonyára nem lehet alapvetően változtatni a második világ anyagi, technológiai-infrastrukturális alárendeltségén. Valószínűsíthető, hogy az új paradigmák is zömmel a nyugati világ tudományos műhelyeiből származnak majd. Az is elkerülhetetlennek látszik, hogy csak azok a második (és harmadik) világbeli tudósok, illetve tudományágak kerülhetnek be a tudósközösség szakmai vérkeringésbe, akik, ill. amelyek fölkészületlenségükből adódó elszigeteltségükből képesek kilépni, azaz „anyanyelvi szinten” sajátítják el a mellérendelt szakmai kommunikációhoz nélkülözhetetlen, univerzális igényű technikai-módszertani-nyelvi stb. ismereteket, s ezáltal magabiztosan képesek mozogni a tudományos paradigmák és intézmények nemzetközi világában.

Ugyanakkor az 1990 körüli kelet-európai rendszerváltás egyik legfontosabb eredménye tárgyunk szempontjából az lehet, hogy – a világrendszerek közötti határok megszűnése következtében – sokkal nagyobb tér nyílik majd e nélkülözhetetlen egyetemes tudás megszer-

zésére. Mindez nagyságrendekkel növeli majd az újonnan jövő, második és harmadik világbeli tudósgenerációk esélyét, hogy – jóllehet javarészt „agyelszívottakként” – a nemzetközi tudósközösség tagjaivá válhassanak. A kommunikációs lehetőségek kitágulása föltételezhetőleg kedvez majd az Erkel-típusú „fölzárkóztató-modernizáló-mintakövető” tevékenységnek is (amennyiben a korábban gyakran hozzáférhetetlen tudás könnyebben elérhető lesz), ám valószínűleg csökkenti majd a Kodály-típusú elzárkózó, lokális orientációjú kultúra fogalmaiban gondolkodó értelmiségi diskurzus érvényesülési esélyeit.

Liszt Ferencekből évszázadonként egy-kettő születik. Így az ő példája talán túlon túl is szélsőséges, s ezáltal típusalkotásra sem igen alkalmas. De azért nem lehetetlen olyan kelet-európai társadalomtudósokat fölsorolni, akik – ha talán nem is a Liszthez mérhető zsenialitással és iskolateremtő hatékonysággal – képesek voltak a nemzetközi tudósközösség kiemelkedő jelentőségű tagjaivá válni, miközben valamilyen formában megőrizték (de legalábbis nem tagadták) nemzeti hovatartozásukat, ugyanakkor szorosan vett szaktevékenységük (eredeti) hovatartozásuktól lényegében függetlennek volt tekinthető. Hogy – némileg részrehajló módon – a magyarokkal kezdjem: a pszichoanalízis budapesti iskolájából a sokak által Freuddal egy szinten jegyzett Ferenczi Sándor mellett az etnopszichoanalitikus Róheim Géza jut elsőnek eszembe, de említhetném a szociológus Mannheim Károlyt vagy a filozófus Lukács Györgyöt is. A filozófusoknál maradván: az esetleges lajstromozást a román Mircea Eliadéval és Emil Ciorannal folytathatjuk, miképpen utalhatunk olyan kiemelkedő orosz, ill. cseh tudósokra, mint Mihail Bahtyin és Roman Jakobson, vagy – hogy a lengyelek se maradjanak ki – ide illeszthetjük a brit kulturális antropológusként világhíróvá vált Bronislaw Malinowski nevét is. Természetesen e sor – kinek-kinek érték-szemponjtjai és szellemi horizontja alapján – nevek tucatjaival lenne még kiegészíthető.

És végül Bartók... A hozzá hasonló alkotókból sem sok születik évszázadonként, ám mégis úgy vélem, az ő pályája szolgálhat számunkra a legfontosabb általánosítható tanulságokkal. Az ő munkássága azon esély megvalósíthatóságát példázza, hogy a szisztematikusan vizsgált helyi sajátosságokat tágabb kontextusba illesztve az alkotó képes lehet az általa megkonstruált tárgy *differentia specificájából* kiinduló, univerzális igényű mű, elmélet, ill. paradigma létrehozására. Azaz: a regionális sajátosságok nem egy kívülről érkező paradigma illusztrációját szolgáló komparatív jellegű adatként, hanem a lokalitás különös sajátosságait egyetemes érvényűvé tágító elmélet részeként fogalmazódnak meg. Ne feledjük: Bartók, jóllehet magánykedvelő volt, a parasztzene fölhasználását illetően nem tekinthető magányos alkotónak, hiszen a népdalgyűjtés, a gyökerek keresése a romantika óta „benne volt a levegőben” Magyarországon (is). Az ő rendkívülisége a lokálisan jellegzetes tudáselemek és szemléletmódbeli sajátosságok megismételhetetlenül eredeti megkonstruálásában és kontextualizálásában rejlett.

Kérdés persze, melyek lehetnek azon lokális beágyazottságú jegyek, amelyek a bartóki vállalkozás léptékéhez mérhető, nagyigényű kelet-európai társadalomtudományos vállalkozások alapjául szolgálhatnak. Úgy gondolom, az egyes társadalomtudományi diszciplínákban különböző lehetőségek is adódnak. Én most csupán egyetlen olyan strukturális sajátosságra kívánok utalni, mely alkalmas lehet arra, hogy – egy majdan megírandó szintetikus munkában – a „parasztzene” szerepét játssza. Amikor korábban az „abszurd kelet-európai posztmodern” kategóriáját bevezettem, s az „erőltetett modernizáció” vagy a „szákcitás történelem” kölcsönvett fogalmaival éltem, öntudatlanul is csatlakoztam ahhoz a magyar társadalomtudományokban elterjedt szemléleti-fogalmi hagyományhoz, mely a fogalomalkotás révén a föloldhatatlannak tűnő konfliktusok egymás mellett létezését igyekszik megragadni.

A magyar társadalom jelene és múltja ugyanis – úgy tünik – bőséges adalékokkal szolgál a paradox létállapotok megtapasztalásához és konceptualizálásához. Vegyük észre,

hogy a magyar társadalomtudomány a huszadik században tucatjával alkotta meg a metaforikus jellegű, ám éppen ennek köszönhetően megvilágosító erejű és operacionalizálhatónak tűnő fogalmakat. Íme néhány: „kettős társadalom”, „kettős struktúra”, „kettős kötés”, „második gazdaság”, „második társadalom”, „felemás ország”, „késleltetett polgárosodás”, „erőltetett modernizáció”, „modernizációs kényszerpálya”, „szimulált kapitalizmus”, „fejtelen forradalmár”, „hamis realista”. E sorba – szinte csak találmokra válogatva – joggal illeszthető még legalább két olyan kategória, mely megalkotójának világhírnevét is megalapozta: a pszichoanalitikus Bálint Mihály munkásságának középpontjában álló „östörés”, illetve a Karl Mannheim-i „szabodon lebegő értelmiség” (*sozialfreischwebende Intelligenz*). De – aktuálisabb példával élve – napjaink magyar közgazdaság-tudományának is van bartóki léptékű és igényű tudósa: Kornai János, aki a „hiánygazdaság” és a „puha költségvetési korlát” – egyébként a főnti trendbe megdöbbenő harmóniával illeszkedő – fogalmaira támaszkodva képes volt a szocialista típusú gazdasági rendszerek általános érvényű teóriájának megalkotására.

A kommunizmus összeomlása és az ezredvégi globalizáció körülményei növelik a bartóki kognitív szintézis esélyét. A kitágult világ, a kommunikáció sebességének fokozódása pusztán mennyiségileg is jelentősen gyarapíthatja azt a merítési bázist, amelyből a jövő Bartók Bélái kikerülhetnek. A kelet-európai abszurd értelmiségi létformához szokott társadalomtudósok mindemellett talán könnyebben mozoghatnak a posztmodern tudományosság értékluralista, diszciplináris határokat átszelő, a személyességet és metaforikusságot a relacionálisan definiált objektivitás részének tekintő világában. E szintézis esélyét az is növeli, hogy e globális világtársadalomban – hasonlóképpen a világzenéhez – az egymással összeegyeztethetetlen, ám összemérhető lokális sajátosságok folyamatosan újradefiniálhatóan és újrapozicionálhatóan, újabb meg újabb kölcsönös egyezkedések eredményeképpen jelenhetnek meg. Ehhez természetesen a fölismert és egyeztetett identitások demonstrációjára, s ha kell, függetlenségi és emancipatórikus diskurzusra van szükség. Miképpen azt is el kell érünk, hogy a politikai korrektség megszabta figyelem – a mienkénél látványosabb és élesebb egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mellett – a saját identitásunk szempontjából meghatározó distinkciós jegyekre, így például kelet-európai beágyazottságunkra is kiterjedjen. Hiszen néma gyerekeknek anyja sem érti a szavát.